

Алла Кравченко

КРАВЧЕНКО Алла Анатоліївна – кандидат історичних наук, докторантка Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Сфера наукових інтересів – філософія освіти, соціальна філософія, філософія історії.

«ДИСКУРСИВНА ЕТИКА» ЯК ПРИНЦИП ОРГАНІЗАЦІЇ ВІДПОВІДАЛЬНОГО ВЧИТЕЛЬСТВА

У статті досліджується проблема становлення змісту соціальної відповідальності в контексті взаєморозуміння, що обумовлює ставлення до відповідальності як довіри. Взаєморозуміння є необхідною передумовою соціальності, оскільки передбачає взаємозалежність одного соціального суб'єкта від іншого. Соціальна відповідальність вчителя є солідарною, включає в освітню діяльність дискурсивних практик. На їх основі уможливорюється інтерсуб'єктивний процес аргументованого взаєморозуміння між вчителем та учнем.

Ключові слова: відповідальність, комунікація, дискурс, інтерсуб'єктивний, вчитель, консенсус, мова.

Трансформація інститутів освіти породжує необхідність зміни способів організації вчительства. «Традиційна» освіта є монологічною, що в контексті взаємодії вчитель-учень знаходить вираз у суб'єкт-об'єктних відносинах. Специфіка подібної педагогічної практики відповідала індустріальному способу виробництва. Формування постіндустріального суспільства позначилося на характері конструювання норм та цінностей діяльності вчителя. Відмова від уявлень про «лінійний» розвиток історії пропонує сучасній людині альтернативні системи цінностей. На їх основі виникають нові конфігурації обов'язків та вимог, які формують нове розуміння відповідальності, ускладнене наявністю в нашому житті духовних концептів не тільки сучасності, а й минулого. Що ставить завдання виявити нові аспекти соціальної організації діяльності вчительства.

У сучасній літературі з філософії освіти, морально-етичної проблематики концепт дискурсу, відповідальність вчителя, дискурсивної етики, консенсусу розглядається в розвідках С. Русова,

© А. А. Кравченко, 2013

В. Радуга, Е. Бекірова, А. Єрмоленка, Л. Добровольської, Г. Йонаса, В. Сафіна та ін.

Переважає більшість наукових робіт з даної тематики торкається в основному загального змісту дискурсу, комунікації, соціальної відповідальності вчителя. Але в літературі не висвітлена проблема взаєморозуміння в контексті різних ціннісних світів, які ускладнюють реалізацію відповідальності учасників освітнього процесу.

Метою статті є аналіз та систематизація уявлень про взаємодію різних культурних та ціннісних орієнтацій, світоглядів, що обумовлює становлення і розвиток іншого типу відповідальності, котрий спирається на дискурс етики.

Сучасний *соціальний простір і час* утворюють нову конфігурацію соціокультурного буття людини. В ній унеможливується нерелексивне наслідування однієї, традиційної лінії мислення і поведінки. Постає проблема взаєморозуміння та взаємодії представників різних культурних та аксіологічних світів, оскільки життєдіяльність індивідів сучасного соціуму не детермінується єдиною універсальною ієрархією зобов'язань. Їх єдність досягається не за рахунок *сили авторитету* або *традиції*, а за допомогою *публічної комунікації*. Опозиція різних дискурсів у публічному просторі обумовлює вироблення спільних шляхів та напрямків розвитку сучасного суспільства, яке можна охарактеризувати як комунікативне, а сучасну людину як «*homo connectus*» [4, с.276], що буквально означає «приреченість» індивіда на спілкування.

Звичайно, диференційоване на множині сегментів суспільство вимагає певних універсальних основ, які могли б забезпечити комунікативну узгодженість для злагодженої роботи соціально-інтелектуальних систем. Ефективність сучасної організації залежить від того, наскільки у ній можливе взаєморозуміння. Останнє безпосередньо пов'язане з феноменом соціальної відповідальності. Зокрема, взаєморозуміння характеризується як «відповідальність перед іншим», як «довіра» [6, с.161-162].

Трансформація інстанцій легітимізації норм соціокультурного буття приводить до зміни ролі феномену відповідальності. На думку А. М. Єрмоленко, сучасні цивілізаційні трансформації «потребують іншого типу відповідальності, яка... має спиратися на фундамент дискурсивно трансформованої універсалістської етики» [3, с.20-21]. Дискурсивна трансформація відповідальності означає перехід від «монологічної» до «дискурс-етичної» відповідальності.

Освіта є одним з складних соціальних інститутів, в межах якого актуалізується проблема узгодженості різноманітності диференційованих дій. Успішність навчально-виховного процесу залежить в першу чергу від злагодженості співпраці всіх його учасників, в узгодженості та гармонійності матеріалу, запропонованого учням для вивчення. Учителю, як і учень, не окремо існуючі, незалежні системи, тому проблема інтерсуб'єктивності є проблемою *вибору* учасника освітньої діяльності. Взаєморозуміння, або висловлюючись термінами *Н. Лумана*, «подвійна контингентність», є необхідною «передумовою соціальності» [10]. Мова йде про детермінацію поведінки «Я» поведінкою та очікуваними діями «Іншого». У той же час «Інший» так само визначає свою поведінку у відповідності до очікуваних дій «Я». Так виникає взаємозалежність одного соціального суб'єкта від іншого. Щоб спланувати свою поведінку, ми повинні хоча б в загальних рисах спрогнозувати поведінку інших людей. «Подвійна контингентність виникає не як наслідок взаємозалежності, а проявляється завжди, коли дії орієнтуються одна на одну,] тоді, коли внаслідок цього залежність тільки утворюється, і тоді, коли від залежності саме прагнуть звільнитися» [10, с.13], – писав *Н. Луман*.

В межах системно-функціонального підходу проблема соціальної організації та взаємодії «Я» та «Іншого» вирішується на основі комунікації. Цей підхід протистоїть спробі вивести взаєморозуміння та спілкування з особливостей соціального ладу. Даний підхід представлений працями *К.-О. Апеля* [1] та *Ю. Габермаса* [9]. На думку *А.В. Назарчука*, якщо представники «системно-функціонального» підходу починають з комунікації та містять «у своїх побудовах механізм безальтернативної реалізації комунікації», забезпечуючи цим «гарантованість її успіху», то відповідь представників комунікативної філософії полягає у відкритті нового комунікативно-етичного виміру, що отримав назву «дискурсивної етики». «Гарантіями взаєморозуміння та взаємоузгодження тут виступають не деперсоналізовані соціальні механізми, а «відповідальність комунікативної свободи», яка властива людині» [6, с.162].

В даному контексті відповідальність вчителя можлива як *солідарна відповідальність* кожного суб'єкта навчально-виховної діяльності за увесь процес в цілому, а що означає за його кожного учасника. Це і є відповідальність *перед «Іншим»*. В такому випадку освітня спільнота є *комунікативною*, адже *слово*, як і *мова*, є одним з найбільш фундаментальних способів її існування. Узгодження різноманітних позицій в освітньому просторі можливе за допомогою дискурсивних практик.

Як відомо, що термін «дискурс» походить від латинського «discurrere» – «обговорення», «переговори» або «сварка». Дане поняття найчастіше ототожнюється з «мовою у використанні» та описує текст у безпосередньому комунікативному контексті. В силу зазначеного дискурс є предметом вивчення різноманітних дисциплін. Так, наприклад, у лінгвістиці тексту його використовують для опису способів поєднання речень у єдине, пов'язане смислом лінгвістичне ціле, яке більше, ніж граматичне речення; у системній лінгвістиці – для зв'язку лінгвістичної організації дискурсу з певними системними компонентами ситуаційних типів. У психолінгвістиці – для визначення когнітивних стратегій, до яких користувачі мови звертаються в процесі інтерсуб'єктивної комунікації. Оскільки дискурс швидше має відношення до висловлювань, ніж до речення, він тяжіє до прагматики. Однак лінгвістична прагматика не може виступати універсальним засобом для пояснення всіх аспектів дискурсу, які різняться між собою. Відповідно до *текстуально-лінгвістичного* опису визначення дискурсу зводиться до зв'язаного мовного висловлювання, письмового або вербального, яке належить одному індивіду або групі. В межах *макроконцепції* здійснюються спроби теоретичного визначення ідеологічних кластерів – дискурсивних формацій, які, систематизуючи знання та досвід, в силу свого домінуючого положення «пригнічують» альтернативні дискурси [5, с.24], – писав У. Майнхоф.

Необхідно враховувати, що поняття «дискурс» безпосередньо пов'язане з поняттям «*текст*». Якщо дискурс є комунікативним утворенням, то текст може мати матеріальне вираження. В такому контексті дискурс – це «мовлення, що привласнюється мовцем» [2, с. 276]. Його не можна досліджувати поза комунікативною ситуацією. Іншими словами, необхідно враховувати наявність того, хто говорить, і хто сприймає інформацію, тобто слухає, та їх наміри стосовно один одного. Тому «дискурс – це мова, занурена у життя» [2, с.47]. Дискурс розгортається у певному «життєвому світі» і несе на собі його вплив. Зрозуміло, що дискурс є соціальною дією, яка передбачає спрямованість на «*Іншого*». Інтерсуб'єктивна природа дискурсу передбачає існування певних інстанцій організації (порядку), завдяки яким уможливорюється взаєморозуміння та спільна діяльність.

Дискурс як певний тип комунікативної діяльності безпосередньо пов'язаний з проблемою «соціальної відповідальності». Мова йде про змушення самостійного визначення соціальними суб'єктами основ спільної діяльності. В такому випадку *дискурс* є спосіб діалогічно-аргументованого випробування будь-яких нормативних

висловлювань та дій, які претендують на соціальне значення з метою досягнення всезагального консенсусу. У процесі повсякденного існування утворюється горизонт «життєвого світу», в якому цінності та норми встановлюються на основі емпіричної наявності. Смысл комунікативної дії задається автоматизмом звички. Натомість у дискурсі за допомогою раціональної аргументації вони стають темою публічного обговорення. Таким чином, «дискурсом позначається кожний інтерсуб'єктивний процес аргументативного взаєморозуміння, коли не визнається іншого інтересу, окрім *критики і обґрунтування: інтересу розумного консенсусу*» [3, с. 21].

Контекст «дискурсивної етики» вимагає залучення у дослідження концептів «мова» та «мовленнєвий акт». Останній постає явищем, що перетворює мовне висловлювання в носія комунікативного смислу і є елементарною складовою спілкування. Ефективність діяльності вчителя безпосередньо залежить від рівня володіння ним *мовою*. Саме на нього покладається *відповідальність* за прищеплення учням любові до рідної мови, заглиблення у її культурний зміст. Мова виступає тим спільним фундаментом, на якому зростає можливість взаєморозуміння. З точки зору *О. Розенштока-Хюссі*, мова є «надіндивідуальною цілісністю», у якій розгортається людське життя та стають можливими людські стосунки. «Мова включає в себе слухання та мовлення, артикуляцію та повторення. Обидва акти, слухання та мовлення, постійно розширюють просторові межі мови: в просторовому відношенні ми можемо говорити з усіма та слухати усіх. Обидва акти, повторення та артикуляція, постійно розширюють часові межі мови: ми прагнемо бути спроможними утверджувати зв'язок з усіма минулими та прийдешніми поколіннями» [7, с.103]. Звідси стає зрозуміло, що мова поєднує в єдине культурне ціле минуле, теперішнє та майбутнє. Втрата мови приводить до втрати взаєморозуміння між поколіннями, і як наслідок втрачається можливість їх спільної діяльності.

У мові представлений сукупний досвід людства, воно утворює «силове поле між тими, хто колись жив, і тими, хто колись помре» [7, с.107]. Світ даний людині в контексті мови. Крім світу речей та соціокультурної діяльності важливою детермінантою життя виступає і мова. Ми не можемо повністю усвідомити дійсність без допомоги мови. «Реальний світ» значною мірою несвідомо вибудовується на основі мовних норм. «Ми бачимо, чуємо та взагалі сприймаємо оточуючий світ саме так, а не інакше, головним чином завдяки тому, що наш вибір при його інтерпретації визначається мовними звичками нашого суспільства» [8, с.131], – стверджує Е. Сепір. Таким чином,

способи сприйняття і тлумачення світу детермінуються головним чином мовними нормами наявного соціуму.

Дискурсивна етика покладається не на відчужений механізм системи, а на людину, яка змушена існувати серед *інших людей* і домовлятися з ними для спільної діяльності. Норми, якими вони будуть користуватися, не можуть бути тепер встановлені «ззовні», вони встановлюються внаслідок здатності індивідів домовлятися та аргументувати, відстоюючи власну точку зору. Тобто норми сучасного соціального простору є спільно виробленими і добровільно прийнятими його учасниками. Для своєї ефективності діяльність вчителя передбачає *особистісну* присутність у цьому процесі. Обов'язки вчителя не можуть бути покладені на нього певною зовнішньою силою, він може їх прийняти тільки добровільно.

Концепція «комунікативної спільноти» включає людину в спільноту і тим самим прагне подолати граничний індивідуалізм, властивий індустріальному соціуму. В ньому людина змушена сама шукати орієнтири життєдіяльності. Однак «сама» не означає відокремленість від інших людей. Сучасна соціально-гуманітарна думка розглядає людину в контексті інтерсуб'єктивності. Тобто людське *буття* завжди є *співбуттям*.

«Відкритість» людського «Я» іншим є необхідною умовою «дискурсивної практики». Ця «відкритість» забезпечується наявністю загальних розумних начал, на основі яких стає можливість аргументації. Сутність «відкритої» спільноти полягає у публічному вирішенні важливих для неї питань. У ній панує «дискурсивний принцип», тобто ситуація, в якій здійснюється не *імпліцитне*, а *експліцитне* визнання взаємних інтересів взаємодіючих індивідів. Публічне проголошення індивідуальних інтересів робить можливим їх врахування «в процесі досягнення соціального консенсусу» [6, с.147].

Разом з тим, в межах «дискурсивної етики» домовленість «індивідуальних волей» не визнається за достатню підставу «соціальних норм». Дана ситуація обумовлена тим, що «невідворотності солідарної відповідальності повинна відповідати інтерсуб'єктивна значимість норм, або, щонайменше, основного принципу етики відповідальності» [1, с.266], писав К.-О. Апель. Бажання та можливість домовлятися, і через це знаходити підстави для взаєморозуміння, утворює «інтерсуб'єктивну значимість норм». Тим самим, конститується універсальність норм етики відповідальності. Норми соціокультурного існування в такому випадку легітимуються не безособовою інстанцією, а індивідами, які вступають у публічний простір дискурсивних

практик. Якщо, основа норм соціальної системи міститься у анонімній абстракції «всезагального закону», тоді наслідком «такого підходу є повна відсутність відповідальності людей за прийняті рішення» [6, с.148]. Тому відкрита, демократична соціальна система передбачає участь громадян у обговоренні важливих питань, прийнятті рішень, що передбачає готовність людини нести відповідальність. Отже, участь у дискурсі вже є відповідальним вчинком, оскільки він обумовлений вільним вибором індивіда.

Таким чином, принципи «дискурсивної етики» мають важливе значення для сфери освіти. Динамічні трансформації соціокультурного буття обумовлюють проблему відповідальності за видозміну образу сучасного освітнього процесу. Його основною характеристикою виступає дискурс як спосіб взаєморозуміння та спільної діяльності учасників навчального процесу. Відповідальність за прийняття та втілення рішень в даній ситуації є солідарною відповідальністю.

Вирішення проблеми соціальної відповідальності вчителя в контексті дискурсивної етики виокремлює необхідність дослідження здатності не лише окремого індивіда, але й усього суспільства брати на себе відповідальність.

Література

1. *Апель К.-О.* Трансформація філософії. Пер. с нем. / Перевод В. Куренной, Б. Скуратов. – М.: Логос, 2001. – 344 с.
2. *Бенвенист Е.* Общая лингвистика / Е. Бенвенист. – М.: Прогресс, 1974. – 446 с.
3. *Єрмоленко А.* Монологічна та дискурс-етична моделі відповідальності у суспільстві за доби реконструкції // Цінності громадянського суспільства і моральний вибір: український досвід. – К.: Етна-1, 2006. – С. 7-21.
4. *Клепко С. Ф.* Конспект з філософії освіти. Полтава: ПОІППО, 2007. – 424 с.
5. *Майнхоф У.* Дискурс // Контексты современности – П: Хрестоматия. 2-е изд., перераб. и доп. / Сост. и ред. С.А.Ерофеев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2001. – С. 24-25.
6. *Назарчук А. В.* Идея коммуникации и новые философские понятия XX века // Вопросы философии. – 2011. – №5. – С. 157-165.
7. *Розеншток-Хюсси О.* Язык рода человеческого. – М.; – СПб.: Университетская книга, 2000. – 608 с.
8. *Сетцр Э.* Статус лингвистики как науки // Язык как образ мира. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – С. 127 – 138.
9. *Хабермас Ю.* Моральное сознание и коммуникативное действие / Юрген Хабермас; [пер. с нем. под ред. Д. В. Скляднева]. – СПб.: Наука, 2000. – 739 с.
10. *Luhmann N.* Aufsätze und Reden. – Stuttgart: Reclam, 2001. – P. 10-13.

Кравченко А.А.

**«ДИСКУРСИВНАЯ ЭТИКА» КАК ПРИНЦИП
ОРГАНИЗАЦИИ ОТВЕТСТВЕННОГО УЧИТЕЛЬСТВА**

В статье исследуется проблема становления содержания социальной ответственности в контексте взаимопонимания, что обуславливает отношение к ответственности, как доверию. Взаимопонимание является необходимым условием социальности, поскольку предвидит взаимозависимость одного социального субъекта от другого. Социальная ответственность учителя является солидарной, включает в образовательную деятельность дискурсивные практики. На их основе становится возможным intersubjective процесс аргументированного взаимопонимания между учителем и учеником.

Ключевые слова: *ответственность, коммуникация, дискурс, intersubjective, учитель, консенсус, язык.*

Кравченко А.А.

**DISCOURSE ETHICS AS A PRINCIPLE
OF RESPONSIBLE TEACHING**

The paper explores the problem of the formation of the content of social responsibility in the context of understanding that causes an attitude to responsibility as to confidence. Mutual understanding is a prerequisite to sociality as it involves interdependence of one social subject from another. Social responsibility of a teacher is solidary, it includes discursive practices into educational activities. This basis makes possible an intersubjective process of reasoned mutual understanding between a teacher and a student.

Keywords: *responsibility, communication, discourse, intersubjectivity, teacher, consensus, language.*

Надійшла до редакції 11.04.2013 р.